

Test és politika: homoszcíális viszonyok Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében¹

Mi köze lehet Ottlik Géza kultikus regényének a test irodalmi ábrázolásának vizsgálatához vagy éppen a politikához? A kérdés – vagy még inkább az azt követő csodálkozás – jogosnak tűnhet annak fényében, hogy Ottlik életművével kapcsolatban az egyik legtöbbet emlegetett kritikai megjegyzés a szerző óvatos távolságtartása a politikától, az érzékiség és a testiség megnyilvánulásai pedig nem töltenek be központinak mondható szerepet műveiben. Az *Iskola a határon* kapcsán Angyalosi Gergely egy a regény népszerűségéről folytatott kritikai beszélgetés közepette egyenesen arra hívja fel a figyelmet, hogy az, ami alkalmassá tette „ezt a regényt arra, hogy olyan sokan bekapcsolódjanak a légkörébe, a vonzáskörébe, és hogy olyan sokféle ember számára lett otthonos és kiválóan belakható tér,” az

a politikai ideológia abszolút hiánya a regényben. A politika mint ideológia egyszerűen oly mértékben, még áttételesen sincs jelen ebben a könyvben, hogy az elképesztő a 20. században. [...] A politikáról nincs véleménye, nincs álláspontja; az *Iskola a határon* szereplői egyáltalán nem foglalkoznak azzal, hogy aktuálisan Magyarországon milyen társadalmi rendszer van. Valamiképpen mindig a szabadság foglalkoztatja őket, de ez teljesen el van szakítva attól, hogy a szabadság milyen politikai körülmények között jelenik meg. *Ez lehetett talán a hatás egyik tényezője...*²

A politikamentességet hangsúlyozó vélemények mellett³ Angyalosi kritikai tűnődése arra hívja fel a figyelmet az Ottlik-kultusz kapcsán, hogy a szöveg és Ottlik, a „civilpróza” (*Olvasókönyv*, 312.) sikerének egyik lehetséges oka a depolitizáltság. Ennek fényében meglepő lehet Szolláth Dávid azon kijelentése, hogy „[a] hatvanas évek és a hetvenes évek elejének Ottlik- és Mézőly-recepcióját meghatározta, hogy konkrét élethelyzetre vonatkozó politikai allegóriaként (is) olvasták a példázatos regényeiket”. (Szolláth, 1106.) Az adott kultúrpolitikai közegben az *Iskola a határon* „a szabadság enyhe mámor” lengte körül,⁴ mely a kultusz nyolcvanas évekbeli kezdetével szövegszerűen is nyomon követhető, és talán nem túlzás azt állítani, hogy így volt ez a korai, meglehetősen ellentmondásos fogadtatástól kezdődően, noha ez nehezen dokumentálható.⁵ Ami biztos: a regény több írói és kritikai

generáció számára vált kultikus olvasmánnyá, szerzője kultikus irodalmi alakká. Anélkül, hogy az Ottlik-kultusz kialakulásának okait kimerítően tárgyalnám, meg kell jegyezni, hogy több szerző is jelentős szerepet tulajdonít annak a közegnek, melyben a kultusz egyáltalán kialakulhatott. A Kádár-rendszer politikai légköre és a kritikának a rendszerben elfoglalt helye megteremtette az irodalmi kultusz nyilvánosságának (és túlbujánzásának) politikai létfeltételeit. Szolláth Dávid szerint „[a] politikai allegória olvasatát a kritikai diskurzus hatalmi aspektusa hozza létre, amely ugyan nem redukálható az irodalom kultúrpolitikai feltételezettségének állapotára, mégis jól megragadható abban”. Továbbá „[a]z allegorizáló olvasatok konfliktusában zajlik le a »Mészöly« és »Ottlik« nevek trópusá válásának folyamata, ám ez a folyamat az allegorikus olvasatoknak nem kedvező nyolcvanas és kilencvenes években az irodalomkritika perifériáira kerülve kultuszképződésként értelmeződik”. (Szolláth, 1108., 1110–1111.) Mohai V. Lajos némileg eltérő hangsúlyokkal értelmezi a kultusz jelentőségét, amikor arra a következtetésre jut, hogy „elképzелhető, hogy az író teljesítményét olyasfajta túlértékelés nagyította föl, amely a Kádár-rendszer hanyatló periódusában, a nyolcvanas években már nem számított ritkaságnak, s amit Ottlik egyik legmélyebb értelmezője és legkítartóbb népszerűsítője, Balassa Péter esztéta gyakran nevezett a hatalommal szemben érvényes magatartásnak, civil kurázsinnak”.⁶ Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hetvenes évek végétől folyamatosan, egymással párhuzamosan kialakuló jelenségeknek lehetünk tanúi. Azzal, hogy megindul az irodalomkritika és az irodalom fokozatos függetlenedése a közvetlen politikai befolyástól, két – egymástól többé-kevésbé elkülöníthető, ám – egymásnak ellentmondó stratégiai lehetőség kínálkozik a kritika számára: egyrészt a hatvanas–hetvenes évek allegorizáló prózájának és olvasásmódjának reduktív, morális és politikai kiterjesztése (ez a beszédmód a kultuszban él tovább), másrészt a nyolcvanas évek új prózájának önreflexivitását felértékelő, az irodalomtudomány professzionális, tehát apolitikus, beszédmódjának igényével fellépő új kritika kialakítása. E kettő egymás mellett élése és konfliktusa a nyolcvanas évek elejétől mind a mai napig nyomon követhető Ottlik megítélésében.⁷

Bármelyik szempontból olvassuk is azonban az *Iskola a határon*, a hetvenes évek végétől datálható hatása nehezen tagadható. Figyelemre méltó egyrészt, hogy Ottlik alakja, az *Iskola a határon* interperszonális viszonyai lehetőséget kínáltak az irodalmi közéleten belül kialakuló „passzív szolidaritás” eszméjének kifejeződésére. A rendszerváltást megelőző évektől kezdődően fokozatosan kialakuló és utána megszilárduló irodalmi kánon szerzőinek jó része a nyolcvanas években az *Iskola a határon* személyes viszonyainak mintájára képzelte el az irodalmi közélet szereplői között kialakult kapcsolatokat. Ottlik és regénye lehetőséget adott ennek a sajátos rendnek az idealizált megfogalmazására. Az *Ottlik (Emlékkönyv)* számos szerzője⁸ például az isko-

la metaforáját és az *Iskola a határon* szövegét referenciálisan vonatkoztatja önmagára és/vagy az irodalmi közélet szereplőire. Ezeknek a kegyeletteljes megnyilvánulásoknak a megszólítottja maga Ottlik, kinek alakja és regénye példaértékűvé válik a hozzá intézett szólamok révén. A megfogalmazás szemléletessége miatt Kornis Mihályt érdemes itt hosszabban is idézni:

...Hajnóczy Péter sírba tétele után, már a vaskapu felé tartva – ha hiszi, ha nem – azon kaptam magam, hogy azt mormogom jó ideje: „Én viszont egy rajban vagyok Esterházyval október közepe óta, vagyis amióta megszűnt az újonc-félrajunk, és beosztottak bennünket a századba. Bal kéz felől, előttem csuklózik reggelente, körülbelül ott, ahol Hajnóczy állt azelőtt, csakhogy ő nem csinálta buzgón a fekvőtámaszokat, ha sűrű köd volt, hanem ugyanúgy lazált, mint mindnyájan. Jó minősítése volt, jól tanult, rendes, vallásos fiú volt. De ha leszáll néha ez a vastag, ólmos köd, a kedvünkért száll le és nem a rajparancsnokok kedvéért. Ezt én is megtanultam azon az őszön; s azóta soha nem érzek pánikot sűrű ködökben, általános zűrzavarban, világelfordulások idején, bombázott, sötét városokban és vesztett háborúkban, hanem csak zsebre vágom a kezem, és nyugodtan ácsorgok egy helyben, az egekből alábocsátott ólomfüggönyök alatt. Ezt is tudni kell, mert Bereményivel például nemegyszer ezzel a kitanult, ősi nyugalommal és belső elégedettséggel eregetjük el fülünk mellett a hatalmasok ködbe kiabált, fejvesztett vezényszavait.”⁹

Másrészt a kultusznak – Ottlik irodalmi példájának – nemcsak ez az *áttételes politikai hatása* követhető nyomon az őt (jelentős késéssel) követő írónemzedék munkásságában, hanem ehhez szorosan kapcsolódva, az *Iskola a határon* nyelvi, „prózapoétikai” problémafelvetése is – ahogyan Radnóti Sándor fogalmaz – egy „termékeny félreértés” (*Olvasókönyv*, 317.) révén. Ennek a termékeny félreértésnek az eredete a kritikai rekonstrukciós kísérletek szerint kettős. Egyrészt arról van szó, hogy mint azt Esterházy Péter egy Takáts Józseffel folytatott beszélgetésben kifejti:

Ahogy kezdődik az *Iskola, Az elbeszélés nehézségei* című első fejezettel, az nagyon aktuális volt a 80-as években – hogy így fejezzem ki magam – prózapoétikailag. Ottlik beszél az elbeszélés nehézségeiről, de igazából, ha nagyon közelről megnézzük, neki ez nem probléma, az írásnak ez nem tárgya. Erről ő csak beszél. Ízig-vérig prózaíró volt, tehát pontosan tudta, hogy kicsodák az „elbeszélés nehézségei”, hát persze hogy tudta. De neki nem ez volt a problémája, szóvá tette, de számára mást jelentett, mint számunkra, számára szerkesztési probléma volt, bizonyos linearitási probléma, így mondom, kis laza linearitási probléma.¹⁰

Esterházy ebben a beszélgetésben Ottlik nyolcvanas évekbeli aktualitásának *mibenlétére* csak utalásszerűen tér ki. Egyrészt az „elbeszélés nehézségei” már nem az elbeszélő „szituáltságára” és ebből adódóan történetének elmondására vonatkoznak – mint az *Iskola a határon* esetében –, hanem a prózának az adott történeti szituációban gyökerező általános helyzetét tükrö-

zik; azt, hogy „az irodalmi közlés addig bevált módszerei immár követhetetlenek”.¹¹ A kultusz tehát Ottlikot és az *Iskola a határont* az irodalom helyzetének fényében és függvényében értékeli és értelmezi, mintegy a saját kérdéseire keresve bennük a válaszlehetőségeket. Ebből a szempontból Angyalosinak a korábban idézett beszélgetéséből származó érvelése világíthat rá arra, hogy a szöveg és a kultusz viszonya miért vált problematikusá a kilencvenes évekre, még ha értékelésével Ottlik irodalomtörténeti jelentősége miatt (a kultusz történetileg termékeny volta okán), míg a kultusz és a szöveg olvasására tett javaslatával (a szöveg és a kultusz sarkos elválasztása miatt) nem értek is teljes mértékben egyet:

A kultusz maga a visszaélés. Valami visszaélés történik Ottlik művével és személyével. Például belekeverik irodalmi érvekbe, irodalmi hierarchiák föllállításába, megalapoznak vele értékrendeket. Ez bosszantani kezdett, és aztán elgondoltam, hogy mit lehet tenni ezzel a kérdéssel. Az egyik lehetőség (amelyet elutasítottam, és nem mentem bele abba az utcába, amelyikbe Bán most belement), hogy akkor mondjunk legalább még egyet! [...] De ebbe nem akarok belemenni.

A másik lehetőség az, ami számomra sokkal rokonszenvesebb, hogy nézzük meg a szövegeket. Próbáljuk meg, amennyire lehet, lehántani róluk az előfeltevéseket, ezt a kultikus ködöt, amelyet körülöttük teremtettek, és próbáljuk egy kicsit elfogulatlanul megnézni magukat a szövegeket. Vagy nézze ki-ki a maga elfogultsága szerint. (*Olvasókönyv*, 323.)

Angyalosi a kultusz – véleménye szerint egyértelműen kártékony – jelenségével szemben két kritikai stratégiát fogalmaz meg itt. Az egyik egyfajta „ellenkultusz” kiépítése, a másik a kultusz által olvashatatlanná tett szöveghez való – elfogulatlan vagy bevallottan elfogult – visszatérés. Míg az első lehetőséget mint a kultusz irodalompolitikai gesztusának utánzóját elveti, addig a másodikat – a kultusz előfeltevéseinek lehántását a szövegről – a kritika járható útjának tartja. Adódik azonban egy harmadik lehetőség is, melyet Angyalosi (és beszélgetőpartnerei) nem vesz(nek) figyelembe: a kultusz által a szövegből kiemelt értékszempontoknak a szöveggel való, a többszörös történeti kontextust is figyelembe vevő szembesítését. Ez a megközelítés – az Angyalosi által javasoltakkal szemben – nem állítja élesen szembe egymással a kultuszt és a szöveget,¹² hanem kísérletet tesz a szövegnek a kultusz, a kultusznak a szöveg fényében történő részleges értelmezésére és értékelésére.

Ennek megfelelően az alábbi olvasat a kultusz főbb értékei közül kettőt vesz figyelembe: az „elbeszélés nehézségeit” és a „passzív szolidaritást”. Mint azt bizonyítani igyekszem majd, e kettő egymással szorosan összefügg. Ahogyan Kulcsár Szabó Ernő megjegyzi, Ottliknál „ha hozzáférhetetlenül is, de *létezik* az a tapasztalat teremtette lényegiség, melynek tudása a szabad emberi önmegértés alapjává válhat”.¹³ Ez a tapasztalat teremtette lényegiség azonban – Kulcsár Szabó vélekedésével ellentétben – nem pusztán a „klasszikus modernség kérdésiránya” felől értelmezhető feltételezés, miszerint

„olyasvalamit kell megőriznünk, ami emberi teljességként ellensúlyozza a világbanlét esetlegességét”, (Kulcsár Szabó, 114.) hanem úgy is, mint annak az elszigetelt, de történetileg korántsem egyedi helyzetnek a folyományát, melyet a katonaiskola homoszociális viszonyaiként írhatunk le. Mint látni fogjuk, ennek a szituációnak a „lényegisége”, magának a tapasztalatnak a létfeltételei egyáltalán nem „hozzáférhetetlenek”, s szoros kapcsolatban állnak az *elbeszélhetőség* problematikájával. Értelmezésem bevallott célja, hogy a kultusz kimondottan moralizáló és politikai beszédmódjának – és a regénytől örökölt értékszempontjainak – a bírálataát adjam olyan kritikai szempontok bevonásával, melyek mindazonáltal nem próbálják az irodalomtudomány professzionális megszólalásának politikailag semleges látszatát keltetni. Az „elbeszélés nehézségeinek” kérdését az *Iskola a határon* szövegösszefüggéseiből átfogalmazva kísérletet teszek annak a sajátos viszonyrendszernek a rekonstrukciójára, mely az elbeszélhető és megélhető történetet más lehetséges viszonyok és narratívák kizárása, illetve virtuálissá tétele révén teremti meg. Olvasatom tehát a referencialitás lehetőségére támaszkodik, amennyiben az *Iskola a határon* szereplőinek és elbeszélőinek történetét lehetséges – és plauzibilisnak feltüntetett – történetként kezeli, s a személyközi viszonyok vázolására törekszik a nemi szerepek, a szexualitás és történeti helyzetük által kontextualizált elbeszélés függvényében. Ottliknál először az elbeszélői és kommunikációs alaphelyzet történeti vonatkozásait és az ebből adódó nehézségeket, majd ennek az alaphelyzetnek a nemi szerepekre vonatkozó vetületét veszem szemügyre, hogy aztán az értelmezés alapján visszatérjek a kultusz és az irodalomtudományos beszédmód kánonképző mechanizmusaihoz, és kimutassam: azokban az Ottlik regényéhez hasonló előfeltevések működnek.

Az elbeszélhetőség kérdésköre

Bébé, az *Iskola a határon* első számú elbeszélője a szöveg bevezetőjének tanulsága szerint azzal a problémával küzd, hogy a közös katonaiskolai múltban gyökerező tapasztalatokat, az azok nyomán kialakult tudást és a hatására létrejött – a társakhoz és a világhoz fűződő – érzelmi viszonyulásokat, illetve az ezeket közvetítő nyelvet érthetővé tegye az olvasó számára. Ezek a problémák alkotják együttesen az „elbeszélés nehézségeit”. Magyarozatuk nyelvi megvalósulása kezdetben a körülírásban ölt testet, mint például a sokat idézett „tőkesúly”-hasonlatban. A tapasztalatot, a tudást és az érzelmi viszonyulást közvetíteni hivatott nyelv azonban már maga is fordítás, egy nyelvi regiszterváltás eredménye, amennyiben az elbeszélő egyáltalán nem, vagy csak idézetekben és az olvasó megfelelő mérvű bevezetése után használja a katonaiskola informális nyelvezetét, s akkor is meglehetősen szemérmesen és tartózkodón. A nyelvet, mely az elbeszélésben alig, főleg egy dia-

lektus kiejtését utánzó rövidítések formájában jut szóhoz, Bébé a következőképpen jellemzi:

Szókincsünk, a nemi élet és az emésztés köréből vett féltucatnyi trágárság mindegyike rugalmasan tudta pótolni a legkülönbözőbb igéket, főneveket, mellékneveket, határozószavakat, s ilyen módon százával és ezrével szorította ki a használatból anyanyelvünk megfelelő kifejezéseit. Ezenfelül azonban még azzal is megkülönböztettük magunkat, azaz megkülönböztettek bennünket a pongyola és laza civil világtól, hogy itt lehetőleg más neve volt sokszor a legközönségesebb tárgyaknak is, mesterkéltséggel és félrevezető neve. Nem egyszer megtörtént, hogy odahaza szabadságon a szüleink nem értették a beszédünket, és kénytelenek voltunk a feleletünket visszafordítani a polgári nyelvre, ahogy Medve Gábor is visszafordította a kéziratában. Mikor olvasni kezdtem, eleinte megütődtem ezen. Miért nevezi a kimenőköpenyt rézgombos télikabátnak? Miért ír gyengélkedő, az ismétlés vagy a karabély helyett ilyen furcsa szavakat: beteg, tanulás, puska? *Mintha nem is a közös gyermekorunkról beszélne. De aztán persze beláttam, hogy igaza van.* (Iskola, 86. Kiem. S. L.)

Az *Iskola a határon* figyelmes olvasóját a narrátor hányattatásai történetei révén lépésenként vezeti be a katonaiskola diákjai által fokozatosan elsajátított formális és informális nyelvezetbe. Ez lenne tehát az Esterházy által is említett „kis laza linearitási” probléma. (*Olvasókönyv*, 357.)

Ez a nyelvhasználat alapvetően kontextuális: a katonai „zsargon” és a különböző parancsszavak ismerete mellett arról van szó, hogy melyik kifejezést ki, milyen helyzetben és kivel szemben használhatja. Ennek a problémának ékes példái az újoncok baklövésai, például Medve Gábor esete, amikor Czákó megmentésére siet (*Iskola*, 69–72.), vagy Orbán Elemér árulkodásának megtorlása. (*Iskola*, 75–79.) Az újoncoknak a katonaiskola formális rendjének szabályai mellett a különböző verbális regiszterek bonyolult szerkezetét is meg kell tanulniuk; az iskola hivatalos, félhivatalos és hivatalosnak egyáltalán nem mondható kapcsolatainak összetetten hierarchizált viszonyait, a civil és katonai beszédmód egymástól való elválasztását és ötvözését. A regény számtalan példáját szolgáltatja ezeknek a kommunikációs nehézségeknek: Schulze lelki terrorja messze hatásosabb és tiszteletet parancsolóbb, mint a vele egyenrangú Bognár tettelegességig fajuló erőszakossága; az osztályelső Drágh nem parancsolhat Merényinek; a Formes apjával beszélgető őrnagy egészen más hangot használ a fiúval, mint a negyedéves növendékkel, akit az apa megnyugtató véget az étkezdébe küld az étrendért; Marcell főhadnagy pedig a levelek cenzúrázásakor Medvét arra biztatja, hogy nyugtassa meg édesanyját. (*Iskola*, 81., 154., 55., 94–95.)

A renchez történő idomulás ennek megfelelően maga után vonja a nem verbális kommunikáció elsajátítását, melynek elemei nélkülözhetetlenek a leegyszerűsödött nyelvi kifejezőeszközök jelentéseinek egyértelműsítéséhez az adott szituációban. Az iskola formális és informális rendjének, a csoport egységét és finom hierarchiáját jelölő, és a belőlük fokozatosan kialakuló

összetartozásnak a *mozdulatait* is meg kell tanulniuk a növendékeknek. A hivatalos egységet a formális drillek, „csuklózások” ismétlései biztosítják, melyek olyannyira a csoport mozdulataivá válnak, hogy Bébé szerint hatodéves–hetedéves korukban „nyugodtan nekifoghattak volna délutánonként akár annak is, hogy megpróbáljanak módszeresen leszoktatni bennünket a vigyázállásról – a halálunkig úgysem sikerült volna”. (*Iskola*, 110.) Az informális kapcsolatok és a hierarchia kialakításában és fenntartásában is a test játssza a főszerepet – a szabálytalanságok révén. Ezek közé tartozik – többek között – a seggbe rúgás: „Sűrű, sokféle és árnyaltos rúgásainkkal sok mindent ki tudtunk fejezni. Ezeket a közléseket szintén nagyon nehéz szavakra lefordítani. Önálló érvényű, mással nem helyettesíthető kifejezőmód volt ez, mint a beszéd és az írás vagy a kép, a zene vagy a csók, s rá lehetett szokni, ha egyszer elkezdte az ember.”¹⁴ (*Iskola*, 113–114.)

A *különböző közlések tanulható szabályok szerinti rétegzettségénél* a közösség szempontjából sokkal fontosabb, hogy a katonaiskola zárt világát és benne az azonos neműek kapcsolatát negatív módon határozza meg az, hogy mit nem szabad tenniük a növendékeknek ahhoz, hogy tagjai maradhassanak a csoportnak. A regény történetében három, egymással látszólag össze nem függő epizód utal azokra a viselkedési formákra, melyek a katonaiskola összetett szabályrendszere szerint a kizárást jelentik; Ötvevényi kicsapatása, Merényiék eltávolítása és Apagyai „halála” jelölik ki – negatív módon – nem csupán a zárt világ határait, hanem az elbeszélhető történetek lehetőségeit is. Ezen karakterek „eltűnése” ebben az értelemben tekinthető „konstitutív kizárásnak” is, amennyiben történeteik narratív funkciója éppen az, hogy a katonaiskola diskurzusához képest relatíve kívülről határozzák meg magának a diskurzusnak a határait: „Ez a konstitutív vagy relatív külsőlegesség természetesen egy sor kizárás terméke, ezek a kizárások azonban a rendszerhez képest *belsőnek* tekinthetők, mint annak nem tematizálható szükség-szerűségei. A rendszeren belül a rendszerre nézve inkoherenciaként, ellentmondásként és fenyegetésként jelennek meg.”¹⁵ Ezek az epizódok – narratológiai szempontból – az *elbeszélhetőség* problematikájától terhesek, hiszen Ötvevényi, Merényiék és Apagyai szinte teljesen kiíródnak a történetből azok után, hogy elhagyják az iskolát. Ötvevényi nevét Marcell főhadnagy ejti ki időrendben utoljára, s ő is csak tévedésből, emléke pedig csupán barátja, Jaks Kálmán nagyváradi felbukkanása révén kerül bele a történetbe. Merényi és társai szelleme kicsapatásuk után csak Merényi nótája kapcsán idéződik meg közvetlenül, mikor azt egyik este Bónis kezdi el énekelni szórakozottan a tanteremben, Apagyai „halálának” emlékét pedig csak az akkor kitálat műsorszám rögzíti az elbeszélte időben. (*Iskola*, 190., 167., 362., 290.)

A kizárás aktusa mindhárom esetben jelentéssel bír. Legegyértelműbb talán az, hogy Apagyai miért képtelen beilleszkedni a katonaiskola elszigetelt világába: mint az ezredessel folytatott beszélgetéséből kiderül, édesapján kí-

vül egyetlen tekintélyt sem hajlandó elismerni (*Iskola*, 282.), s makacssága képtelenné teszi az összetett viszonyrendszer szabályainak elsajátítására. Ötvenyi esete valamelyest bonyolultabb, hiszen a rendszer egyetlen hivatalos, de nem engedélyezett csatornáját igyekszik kihasználni: panaszt kíván tenni. (*Iskola*, 178–179.) Ötvenyi panasztétele a katonaiskola írott és íratlan szabályai közötti hézagra, illetve arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek nem feleltethetők meg a formális és informális szabályoknak. Ötvenyi kísérlete éppen ez előbbieket ellentmondásait igyekszik kijátszani, hiszen azért jelentkezhet panaszra, mert azt az írott szabályok lehetővé teszik, noha az íratlan szabályok tiltanak. Lázadási kísérletének kudarcát azonban a formális és informális szabályok, a tisztek és növendékek összejátszása okozza: „Ötvenyit saját bajtársai vetették ki maguk közül.” (*Iskola*, 184. Kiem. S. L.) Úgyében a döntés a katonaiskola viszonyrendszerének függvénye, s ebben az esetben az informális, csoporton belüli szabályok határozzák azt meg a kiközösítés révén. Senki nem beszélhet hozzá vagy érintheti meg a vizsgálat befejezése előtt. (*Iskola*, 181–182.)

Ebben a kontextusban értelmeződik a vizsgálat során elhangzott kijelentések igazságértéke is, melyek révén a döntés legitimálódik. Az igazságot a helyzetben előírt viselkedésformák követelményeinek való megfelelés jelöli ki: igaz az, ami az adott szituációban – egy eleve adott feltételrendszer szerint – helyes. Amikor azonban Ötvenyi a kihallgatásról visszatérő osztályelső felelősségre vonja, átmeneti zavar keletkezik az igaz és a helyes kategóriáinak megfeleltetésében, s ezt a közösség nevében nyilatkozó elbeszélői szólam állítja helyre. Drágh kihallgatása után Bébé magától értetődő természetességgel jegyzi meg róla, hogy „[c]sakugyan nem szokott hazudni, tudtuk róla mindnyájan”. (*Iskola*, 185.) Ötvenyi kizárását a testi megaláztatás és szemlére tétele, illetve a megbélyegeztetés aktusa teszi végérvényessé, ami újra megerősíti a közösség ítéletének érvényét. (*Iskola*, 189–190.) Az elbeszélőnek kulcsfontosságú szerepe van mind az ellentmondások feloldásában, mind a kizárás szentesítésében. Drágh szavahihetőségét – az osztályelső nyilvánvaló zavara ellenére – megkérdőjelezhetetlennek állítja be, míg Ötvenyi magatartását – saját, Merényivel szemben érzett félelme ellenére, vagy talán éppen azért – érthetetlennek tartja. Mi több, Ötvenyi végleges távozásakor – a Merényiek által kitalált „önfertőző” kifejezés mellett (*Iskola*, 188.) – azokkal a jelzőkkel illeti, melyek Merényiek kicsapatása alkalmával Tóth Tibort illető vádjaiaként köszönnek majd vissza: „Amikor kedden végül tényleg elment, örökre, nem sajnáltuk. Menjen a fenébe, gyáva áruló. *Férfiatlan, fajtalan alak. Önfertőző.*” (*Iskola*, 190. Kiem. S. L.)

Merényiek kicsapatásakor hasonló problémákkal találja szemben magát Bébé. Ez az esemény is meglehetősen zavarba ejtő, hiszen a „lányos” Tóth Tibor terve és főleg az a tény, hogy kivitelezésében sikert arat, ellentmondásokat szül az elbeszélésben: „Tóth Tibor egyedül csinálta, ez volt a legmegfog-

hatatlanabb. Nem beszéltünk az egészről, egymás közt sem, vele még kevésbé. Aztán később sem beszéltünk róla. Szégyelltük, mert hazug, hamis dolog volt. Zavarba hozott bennünket, mert az *eredménye mégis az igazsághoz hasonlított.*” (Iskola, 358. Kiem. S. L.) Bébé zavara a Merényiék ellen felhozott vádak ismeretében – mármint hogy „erőszakoskodtak, raboltak, verekedtek, basáskodtak, hatalmi klikket szerveztek, és rosszul tanultak” (Iskola, 357.) – érthetetlennek tűnik. De őt ebben az esetben nem az egyébként kívánatos végeredmény vagy a vádak esetleges igaztalansága, hanem maga a módszer zavarja: az, hogy „Tóth Tibor egyedül csinálta”, annak a közösségnek a megkérdése és jóváhagyása nélkül, melybe „lányos” viselkedése miatt amúgy sem illik. Ahogyan korábban megjegyzi: „Amolyan holdkórosnak tartottuk, s szinte kivívta magának a jogot a különcséghhez, egyrészt a konokságával, másrészt azzal, hogy mihelyt gyötörni kezdtek, nyomban sírva fakadt, erőszakos, majdnem kíméletlen, nőies durvasággal.” (Iskola, 169–170. Kiem. S. L.) Bébét azonban nem csupán Tóth Tibor személye, hanem a Merényiék ellen expliciten meg nem fogalmazott vádak is nyugtalanítják. Annak rejtélye, hogy Tóth Tibor miért és hogyan kerüli meg a panasztétel hivatalos, ám egyben járhatatlan útját, s a Monsignor „segítségével” hogyan fogalmazza meg a Bébé által csupán feltételezett, találgatáson alapuló indokokat, melyek Merényiék kicsapatásához vezetnek: „Nem találgattuk, mert egyrészt elég nyilvánvalónak látszott a homályoskodásból, a körülményekből s a Monsignor fantáziáját ismerve, hogy Merényiéket természetellenes nemi visszaélésekkel vádolják, egyébként alaptalanul. Erről a tárgyról pedig egyikünk sem óhajtott beszélgetni; meghagytuk a Monsignornak.” (Iskola, 359–360. Kiem. S. L.) Az elbeszélő szerint a valódi vádak – csakúgy, mint Ötvevényi kicsapatásakor az igazság Drágh esetében – „nyilvánvalók”, de „egyébként alaptalanok”, annak ellenére, hogy „természetes szeméremmel” való tartózkodásuk (Iskola, 360.) miatt nem beszélnek meg őket sem egymás között, sem Tóth Tiborral. A „koholmányt” Bébé a Monsignor fantáziájának tulajdonítja, melyről azt állítja, hogy „ismeri”. Vagyis felmerül a „fajtalanság” vádja, melyről feltételezhetően mindenki tud, annak ellenére, hogy senki nem hajlandó beszélni róla.

A zavart a narráció nyilvános és személyes szintjeinek keveredése jelzi az elbeszélő intra- és homodiegetikus pozícióján belül:¹⁶ az elbeszélő saját reakcióit és a közösség nézőpontját váltogatja, majd – a problémás esetekben – a személyes hang feloldódik a közösség értékeinek közvetítésében, anélkül, hogy az átmenet tematizálna az elbeszélésben. Bébé, csakúgy, mint Ötvevényi esetében, Tóth Tibor egyéni döntését és módszerét kérdőjelezi meg – eredményétől függetlenül. Mindhárom esetben a katonaiskola hierarchikus rendszerének belső ellentmondásaira ismerhetünk rá: arra, hogy a viszonyokat meghatározó szabályok és az alá- és fölérendeltségi kapcsolatokat biztosító jelhasználat módja egyáltalán nem egyértelműek, de az adott kontextus-

ban mindig egyértelműsítődnek – az elbeszélő kommentárjai révén. Apagyi esete ebből a szempontból jelentős: számára a viszonyítási pont mindig is az atyai tekintély és saját szociokulturális közege.¹⁷ Ennek ellenpéldájaként Ötvevényi kicsapatásakor Merényiék, az ő kicsapatásuk esetében pedig Tóth Tibor azért lehetnek sikeresek, mert képesek az eseményeket stratégiaileg befolyásolni. Ennek a stratégiai befolyásnak a kulcsa pedig több esetben is a lehetséges megszólalások kontextusának ellenőrzése. Bébé több ponton is felhívja a figyelmet Merényiék tudatosan kiszámított cselekedeteire, például Ötvevényi időleges elszigetelésére is: „Amíg így függőben volt az egész ügy, kockázatos lett volna, sőt esztelenség lett volna Merényiék részéről, ha tovább erőszakoskodnak Ötvevényivel, vagy bántalmazták. Megértettem, és majdnem csodáltam a bölcsességüket, hogy inkább törvényen kívül helyezték őt, elrendelve, hogy senki sem nyúlhat hozzá egy ujjal sem.” (*Iskola*, 188.) Ilyen stratégiai kontextusválasztásnak minősülhet az is, hogy Tóth Tibor nem hivatalos fórumhoz, hanem a Monsignorhoz fordul, amikor Merényiéket bepanaszolja. Bébé állításaival ellentétben azonban egyáltalán nem biztos, hogy a Monsignor „fantáziájának” terméke a „természetellenes nemi visszaélések” vádja. Elképzelhető, hogy a Monsignor – mivel nem ismeri az iskola belső, informális szabályai által lehetővé tett árnyalt közlések rendszerét – egyszerűen szó szerint értelmezi annak a Tóth Tibornak a beszámolóját, aki maga is hajlamos hasonló módon érteni a közösség alapesetben semlegesnek minősülő trágárságait. (*Iskola*, 335.) Vagyis a regény – egyes karakterek révén – életben tartja annak lehetőségét, hogy egyrészt a katonaiskolai trágárságokat, ha nem is szó szerint, de referenciálisan a testre vonatkoztatva olvassuk, másrészt a kialakult „passzív szolidaritást” az elbeszélő történetében is megjelenő érzelmi kötődések érzéki megnyilvánulásainak tilalmaiként értelmezzük. Az alábbiakban erre teszek kísérletet a homoszociális viszonyok, a „passzív szolidaritás” és az érzékiség lehetséges kapcsolatainak feltárása révén.

Homoszociális viszonyok, a passzív szolidaritás és az érzékiség

A homoszociális viszonyok kritikai tárgyalásának legismertebb – irodalomra vonatkoztatott – szövege Eve Kosofsky Sedgwick *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire* című munkája, mely a következőképpen magyarázza saját fogalomhasználatát:

A „homoszociális” szót a történet- és társadalomtudományokban használják elvétve, ahol is azonos neműek társas kapcsolatának leírására vonatkozik; olyan neologizmusról van szó, melyet nyilvánvalóan a „homoszexuális” analógiájára képeznek, ám éppen ennyire nyilvánvaló az is, hogy a „homoszexuálistól” való elhatárolás végett. Valójában olyan tevékenységek leírására használják, melyek – mint például a „férfiak kötődése” – társadalmunkban erőteljes homofóbiával, a homoszexualitás iránt érzett félelemmel és gyűlölettel jellemezhetők.¹⁸

Sedgwick azonban nem leíró, hanem kritikai értelemben használja a „homoszociális” kifejezést, mert szerinte kizárások és paradoxonok rendszerét rejti magában. (Sedgwick, 1.) Ezeknek az ellentmondásoknak a megközelítése érdekében kapcsolja össze a homoszocialitás fogalmát a vággyal, és beszél „homoszociális vágyról”, mely szerinte oxymoronikus szerkezetű:

A „homoszociális” értelmezését a „vágy”, tehát potenciálisan az erotika körébe utalni annyit tesz, hogy a homoszocialitás és a homoszexualitás között egy valószínűsíthetőleg töretlen folytonosságot feltételezünk, melynek nyilvánvaló mivolta a társadalmunkban élő férfiak számára radikális törést szenved. Érvélesem folyamán világossá válik majd, hogy a folytonosság töretlenségére vonatkozó hipotézisem nem a *genitális szférára* vonatkozik – nem a genitális homoszexuális vágyak mint a homoszocialitás „eredetének” a vizsgálatára törekszem –, hanem stratégiai feltételezésről van szó, melynek révén általánosíthatók és történeti különbségeket rajzolhatok meg a férfiak közötti viszonyok *szerkezetét* illetően. (Sedgwick, 1–2.)

Fontos azt is hangsúlyozni, hogy Sedgwick érvelése szakítani igyekszik az azonos neműek közötti viszonyok női és férfi csoportok esetében feltételezett szimmetriájával. Számos példára hivatkozva rámutat arra, hogy a női homoszociális közösségek esetében a „homoszociális” terminus történetileg nem alkot leíró kategóriaként dichotómiát a „homoszexualitással”. (Sedgwick, 2–3.) Érvéleése ezért csupán a férfi homoszocialitás kapcsán felmerülő kérdésekkel foglalkozik.

Sedgwick szerint a szexualitás és a hatalom – bár korántsem egyértelmű vagy problémátlan módon – összekapcsolódik a homoszociális közösségek esetében. A nemi szerepek és az általuk közvetített szexualitás a hatalom jelölőivé válnak az adott szociokulturális közegben érvényben lévő reprezentációs játékszabályok szerint. Mindez úgy jelenik meg az *Iskola a határon* esetében, hogy – mint ahogyan fentebb rámutattam – a homoszociális viszonyrendszer konstitutív alapfeltétele az egyetlen személyhez rendelhető kizárólagos tekintélyelvnek, valamint az írott és íratlan, illetve a formális és informális szabályok ellentmondásainak a kizárása mellett a homoszexualitás ki-keresztése a diskurzusból.

A „fajtalanság” jelző ráadásul a „férfiatlansággal” szinonim az elbeszélő retorikájában. (*Iskola*, 190.) Mindez azt is jelenti, hogy a férfiasság eszménye a közösséghez való tartozással és a kollektív ideállal való azonosulással kapcsolódik össze.¹⁹ Paradox módon ez a férfiasság eszmény a passzivitás, a tűrés és a csoporton belül előírt pozíció elfogadásának és elfoglalásának központi értékei köré szerveződik. Ezeknek az értékeknek a megerősítése és a velük való azonosulás azonban korántsem problémátlan az egyes karakterek esetében, illetve a közösségen belül, s ezt jól példázzák Medve és Bébé súrlódásai és nézeteltérései.

Az elbeszélő esetében már láttunk példát ezeknek az ellentmondásoknak az elhallgattatására, Medve élettörténetében azonban ezek nyíltan is tematizálódhatnak Bébé elbeszélői szólamán belül. Medve kételyei és a normával szemben táplált ambivalenciája például így fogalmazódik meg annak kapcsán, hogy fogdára ítélik:

Gyalázatos érzés fogta el. Más is ült már fogdában, de java részük nevetett rajta fölényesen, még hetvenkedtek is vele, amúgy vagányosan. Ő pedig titokban mély szégyent érzett, züllöttséget, felbomlást. Mert nyomorult, langyos, középszerű. Se nem bátor vagány, se nem jó magaviseletű, jeles tanuló. Se nem tudja megvédeni a zsíros kenyerét vagy elszedni a másét, se nem tud fölébe emelkedni a falánk, éhes mivoltának. Se nem hívó, vallásos lélek, mint Tóth Tibor, se nem életrevaló istentelen. Tétova, bizonytalan, gerinctelen ember. Ahelyett, hogy tárt mellel szembefordulna velük, még büntudatot is érez a másfélesége miatt, és olyan akar lenni, mint a többiek. De ezt sem képes határozottan és teljes odaadással csinálni, hanem csak botladozik a félúton. Amellett mindenkinél különbnek tartja magát. S ha egy kicsit körülnéz, hát jóformán mindenki különb nála. (*Iskola*, 204–205.)

Paradox módon éppen a bezártság vezet Medve esetében az ellentmondások feloldásához. A fogdában eltöltött idő alatt döbben rá, hogy a magány a belső függetlenség megszerzésének, a külvilág megszüntetésének az eszköze is lehet egyben – az önsajnálát és a magányos sírdogálás révén. (*Iskola*, 205.)²⁰ Ennek a belső függetlenségnek a folyománya azonban a külső körülmények figyelmen kívül hagyása. Ez a tapasztalat szinte teljesen lehetetlenné teszi a társakhoz való kapcsolódást – az iskola növendékei esetében közös, de magányosan átélt élményről van szó. A civil élet intim-, privát- és publikus szféráját a katonaiskola rendszerén belül a belső és a külső dichotómiája váltja fel, melyben alig jut hely a személyesség különböző társas megjelenési formáinak. A külső és belső radikális szétválasztásának ebben a kontextusában a személyes közlések felértékelődnek: Szeredy és Bébé jót szórakoznak Szeredy „Ereklye? Piff!” történetén; a szabadságosvonaton a féktelen jókedv lehetőséget teremt a bolondozásra és a szabályok áthágására; a házi kabarékban mindenki tehetsége és vérmérséklete szerint nyilvánulhat meg; Medve és Bébé közösen rajzolnak és írnak füzetükbe. (*Iskola*, 194–195., 257–258., 292–293., 296–297.) Ezek a közösen átélt élmények a csoporton belüli hovatartozás mellett a baráti kapcsolatokat és a csoport tagjai közötti szolidaritást is megerősítik, s alapját jelentik a leszerelés után is fennmaradó összetartozás érzésének – olyan lelki kötődést építve ki a katonaiskola növendékei között, melyet az elbeszélő igyekszik többszörösen metaforizálni.

Van azonban Bébé és Medve történetében egy olyan epizód, mely kimondottan arról árulkodik, hogy az összetartozásnak és ebből adódóan a passzív szolidaritásnak az eszménye sem mentes bizonyos ellentmondásoktól. Medve és Bébé bolondozása a gyengélkedőn arról tanúskodik, hogy sorsközös-

ségüknek és egymás iránt érzett szeretetüknek határt szab a testi érintkezés internalizálódott tilalma.

Váratlanul rám ugrott. Tudtam, hogy rájött a bolondóra, de erre nem számítottam.

– Szervusz, Bébé! – kiabálta a fülembé. – Szőrös kaméleon!

Ilyenkor teljesen gyerekesé vált. Ahogy gyanútlanul feküdtem az ágyban, nyakamig húzta a pokrócot, és lefogott vele. Rátérdelt kétfelől, a kezével pedig lefogta a két vállamnál. Mozdulni sem tudtam a pokróc alatt hamarjában, hiába próbáltam őt lelökni.

Egy arasznyira volt fölöttem az arca. Dühösen és tehetetlenül néztem szembe vele. Majomkodott, kaján pofákat vágott; vadul csillogó, barna szemében tisztán láttam, hogy mennyire szeretjük egymást.

Ettől egy percre mind a ketten zavarba jöttünk, amikor végre sikerült lelöknöm őt. Medve még sokkal jobban, mint én. Elkomorodott. Úgy tettem, mintha zajt hallanék a folyosón, és intettem, pszt, figyeljünk. Persze nem volt semmi zaj. De annyi időt nyertem, hogy természetes hangon tudjak megszólalni:

– Ne kuplerájozzunk itt öregem, mert úgy kirúgnak *innen* mind a kettőnket, mint a patyolat.

Medve magához tért, elvigyorodott. Nem volt semmi baj. Fellélegeztünk. Marhaskodtunk tovább személytelenül. Úgy tettünk, mintha nem történt volna semmi, és soha életünkben erről nem beszéltünk. Mint ahogy csakugyan elég semmiség volt az egész; csak Medve pillantásából és főképp a zavarából tudtam meg, hogy hirtelen ő is olyasfélért érzett, mint én. Valahogyan aztán mégsem felejtettük el soha ezt a semmiséget. Nem csodálkoztam, amikor három évtized múlva olvashattam Medve hátrahagyott kéziratában; csupán az lepett meg, hogy szóról szóra emlékezett minden részletre: még a „patyolat” kifejezésre is, amit pedig máskülönben én sohasem használtam. (*Iskola*, 308–309. Kiem. S. L.)

Bébé elbeszélői szólamában a zavart ebben az esetben nem az egyes és többes szám első személy közötti elmozdulás jelzi, hiszen az itt az élmény feltelezhető azonosságára utal, melyet utólag Medve kézírata is megerősít. A probléma sokkal inkább tetten érhető az emlék hallgatóságossá tételében: abban, hogy „[ú]gy tettünk, mintha nem történt volna semmi, és soha életünkben erről nem beszéltünk”. Ugyanezt azt ellentmondást fogalmazza meg az az elbeszélői mondat is, mely szerint „mégsem felejtettük el soha ezt a semmiséget”. Kettejük beszélgetésében viszont a civil nyelvhasználat „patyolat”-ja regisztrálja a zavart.

Annak ellenére, hogy az elbeszélő szerint ő maga „máskülönben sohasem használta” ezt a szót, elbeszélésében mégis visszatér, mégpedig összetartozásuknak – a kritika által unos-untalan idézett – testi metaforákat használó megfogalmazásában. Bébé Medve gondolatait parafrázeálja:

Uramisten, gondolta Medve, hogy *megszoktam* őket. *Mint a patyolat*, gondolta nagyjából. Memphis, Nílus, Tutankhamen. Keresztrejtvények, kórház. Uramisten, gondolta, tulajdonképpen micsoda *lappangó, rejtett, megbízható* boldogság ez, velük lenni. Igazán kinyalhat-

ják a fenekemet, de ha ez a vén marha most beleesne a korlátról a vízbe, utánaugranék, mint a mindennapi kenyereért. *Nem is a szép szeméért.* De hát össze vagyunk kötözve, s még csak nem is úgy, mint a hegymászók vagy a szeretők, nem azzal a részünkkal, amelyiknek neve, honossága, lakcíme van, s tesz-vesz, szerepel, ugrál a világban, hanem igazából a nagyobbik részünkkal vagyunk összekötözve, amelyik nézi mindezt. Tejsav vagy gyanta, valami kitermelődött izomlázból, sebekből, sárból, hóból, életünk gyalázatából és csodáiból; valami kenyérízű, ami nélkül most már nehéz volna meglenni. Pedig nem erről volt szó eredetileg. Nemcsak kenyérről. (*Iskola*, 375–376. Kiem. S. L.)

Mielőtt azonban a fenti gondolatokat Medvének tulajdonítanánk, fontos hangsúlyozni, hogy a homoszociális viszonyok eredetét ismét csak Bébé köti a vágy zavarba ejtő jelenlétéhez, s aztán ő az, aki igyekszik kínos megjelenési formáitól megszabadulni. A vágy és a testek szépségének kiemelése végig jelen van az elbeszélés menetében; Bébé külön figyelmet szentel neki, s nem mindig – a regény konvencióival összhangban – a belső tulajdonságok pozitív vagy negatív korrelátumát látja benne. Az első oldalakon Szeredyvel „az emberek szép pucér hasát, de leginkább a lányokét nézik”; az orvosi vizsgálatkor meztelenre vetkőző és emiatt piruló Tóth Tibort Bébé ismeretlenül is „szépnek” találja; Medvének „mindjárt az első látásra nagyon megtetszett” Merényi, akit sokáig „önfeledten” néz; Varjúnak „züllött angyalarca” van; Schulze „egészen jóképű ember”, Marcell főhadnagy pedig „csinos, fiús és mégis férfias” Bébé szerint; Kappéter teljesen tudatában van saját szépségének; Medvét Tóth Tibor szemtelensége és szépsége vonzza. (*Iskola*, 5., 29., 47., 55., 66., 171., 192., 204., 248., 333.)

Ezeknek az esztétikai ítéleteknek és a hozzájuk kötődő vonzalmaknak vagy éppen undornak nem csupán az elbeszélés leíró passzusaiiban jut szerep. Azt, hogy katonaiskolába kerül, Bébé utólag a következőképpen magyarázza:

A gyerekkorunk sokkal valódibb és izgalmasabb világába kíváncsi voltam én vissza, és nem, ahogy Medve Gábor állítja önmagáról, a felnőtté, a férfiaság megtisztelő világába.

Szeredy azt is mondta, amikor úgy elragadta a szónokiasság, hogy azzal a budai kislánnyal olyan hallgatóságos, emberi fogalmakban ki sem fejezhető, mélységes és titkos szövetségben éltek, mint egy halandók közé csöppent, álruhás pogány isten és pogány istennő. Ők tudták egymásról, hogy az emberi világ fölött járnak, és a földi mértékek nem érvényesek rájuk; de a többiek, a felnőttek nem tudták ezt róluk. Hát ilyesfélét éreztem én is, amikor a kettes hálóteremben a betóduló másodévesek közt egyszerre csak megpillantottam Halász Péter ősidőktől fogva ismerős ábrázatát. Ilyen titkos kötés kapcsolt össze bennünket is; így lebegtünk mindig pár arasszal az emberek feje fölött, szabadon, és senki sem gyanította, hogy nem közöttük járunk a földön. (*Iskola*, 42–43.)

Bébé saját, Halász Péterhez fűződő viszonyát Szeredy és Barika gyermekkori kapcsolatahoz hasonlítja, melyet barátja Magdához fűződő viszonyában vél újra megtalálni. Ezeknek a kapcsolatoknak a lényegét Szeredy így jellemzi:

Ez a kilencéves budai kislány olyan mohó és könyörtelen vadsággal játszott velem szerelmesdít, mint egy kiéhezett leopárdcsorda; önző és zabolátlan szenvedéllyel esett nekem, sem fékezni, sem leplezni nem igyekezett erőszakos durvaságát; s mégis olyan odaadó gyöngédség volt minden mozdulatában, hogy később, hosszú évekig, azt hittem, nincs is ilyenfajta gyöngédség, csak káprázat volt, rosszul emlékszem, megcsal a távolság és az idő. Ősszel katonaiskolába mentem. Akkor sokáig a gyöngédségnek semmiféle fajtájára nem emlékeztem többé. Aztán lassan megtanultuk, hogyan kell élni az emberek közt, hogyan kell féken tartani természetes durvaságunkat, erőszakos önzésünket a szerelemben éppúgy, mint más emberi kapcsolatokban. Így telt el mértéktartással, óvatossággal, bölcsességgel harmincöt esztendő, s most kiderült, hogy mégiscsak jól emlékeztem, igenis létezik ez a vadállatias gyöngédség, s a zabolátlan önzés összefér a teljes odaadással, vannak pancsolatlan emberi kapcsolatok, mert Magdával ott folytathatom az életemet, ahol tízéves koromban abbahagytam. Ezért mondom, hiábavaló tapasztalatok... (*Iskola*, 37–38.)

Bébé Szeredyvel ellentétben képtelen a gyermekkor felhőtlen vonzalmait és kapcsolatait helyreállítani. Vitájuk, hogy élettörténetük közösen eltöltött szakaszát milyen megnevezéssel illessék, erről tanúskodik. Szeredy a „vicissitudes” kifejezést használja, melyet ő maga korábban „fölösleges viszontagságokként” fordít le, míg Bébé a „superfluous experiences” (*Iskola*, 35.) kifejezéshez ragaszkodik, melyet „hiábavaló tapasztalatokként” adhatnánk vissza. Szeredy kifejezése azonban olyan konnotációkkal is rendelkezik, melyekre a „superfluous experiences” kifejezés nem utal; a „vicissitudes” szó viszontagságokat, hányattatásokat jelez, s Szeredynek azt a fentebb idézett véleményét erősíti, hogy ő nem csupán feleslegesnek, hanem küzdelmesnek is tartja részben közös múltjukat. Bébé ellenben a közös tapasztalat és az elmentmondásoktól terhes viszonyok folyamatosságát hangsúlyozza – számára a katonaiskola élménye olyannyira meghatározó, hogy képtelen visszatalálni a Halász Péterrel a katonaiskola előtt eltöltött időszak felhőtlen boldogságába. A homoszociális kapcsolatok maradványaként kialakuló „passzív szolidaritás” eszméje határozza meg teljesen érzelmi életét, s ez azzal jár, hogy egy zárt közösségen belül, felületes – ám közös történetükből adódóan mély értelemmel felruházott – jelzések segítségével érintkezve marad hű egy szűk csoport tagjaihoz. Ezek a jelzések az elbeszélés folyamán azonban fokozatosan elveszítik érzéki formájukat, s egyre inkább „metafizikai értelmű szubsztanciájuk” (Kulcsár Szabó, 114.), lelki aspektusuk domborítódik ki a matematikai hasonlatok révén mind Bébé elbeszélői szólamában, mind az általa idézett Medve-kéziratban. (*Iskola*, 373–374.)

Kanonizációs stratégiák és homoszociális viszonyok

Az a két értelmezési tendencia – a kultikus, illetve az irodalomtudományos beszédmód, melyeket a bevezetőben tárgyaltam – a tematikus és retorikai kérdéseket teljesen elkülönítve, más-más értelmezési keretben tárgyalja. Ott-

lik alakjának példaszzerűségét a kultusz a regény tematikus egységeinek ki- ragadása révén látja igazolódni, nagy hangsúlyt fektetve a kritika és a kriti- kus személyes érintettségére. Ez paradox módon oda vezet, hogy a kritika nem csupán azonosul a regényből – melleleg szelektíven – kiemelt érték- szempontokkal, hanem szélsőséges esetben „az egyetlen autentikus hozzá- szólást az *elhallgatásban* véli megvalósíthatónak”. (Szolláth, 1114.) Ez az „el- hallgatás” „nem az értelmező nyelvének a mű világától való elválasztottsá- gaként jelenik meg, hanem az olvasónak a művel való közösségeként, *velehallgatásként*, a műben való részvételként jelentkezik, sőt a (kimeríthetet- len szentségekből való) *részeseülés* kvázi-szagrális viszonyulását is implikálja. Az allegorikus olvasat világnézetté, erkölcsiséggé vagy történelmi valóság- gá alakítja a fikciót, így létrejöhet olyan interpretáció is, amelyben az olvasó- kommentátor a mű szereplőjévé lép elő.” (Szolláth, 1115.) Mindeközben a kultusz számos szövege kritikátlanul magáévá teszi a regény azon előfelte- véseit, melyek vélt vagy valós tarthatatlanságuk okán magyarázkodásra késztetik a kritikust. Nem csupán arról van szó, hogy a kultusz beavatottjai védelmükbe veszik Ottlik életművét és személyét a *Buda* megjelenése utáni kritikai támadások összütésében,²¹ hanem arról is, hogy a „passzív szolidari- tás” értékének védelmében azokat a konzervatív értékeket igyekeznek megerősíteni, melyek a homoszociális viszonyok velejárói. Kelecsényi Lász- ló monográfiájában például számtalan homofób utalást találhatunk a konz- ervatív női szerepek és egy férfias, ám egyben deszexualizált polgári világ védelmében. Kelecsényi a *Buda* elbeszélőjével egyetértve azt állítja, hogy a nők csak arra kellene, hogy „fogják az ember fejét, ha hány”, mert „[e]z több és fontosabb a szerelemnél, tartósabb mindenféle eszménél; ez a legmé- lyebb szeretet, mert földtani türelmen alapszik, a türelmes ősanagy megértő harmóniája sugárik belőle”. Valamint „[e]rre jók a nők. Húséges Penelopé- ként várhatják férjüket. Áldozatokat hozhatnak érettük. Szolgálhatják őket, egész életükön át.” Majd Ottlik második feleségéről szólva: „A »cicanó« és a »csattogó« férfiú talán egymásnak voltak teremtve. Gyöngyi ugyanis elfo- gadta az örök asszonyi sorsot. Bárhogy is tiltakoznak ellene a feministák – akad, akinek örömet okoz ez ...” Az alkotás és a szerelem kapcsolatát a kö- vetkezőképp tárgyalja: „A szeretet, ha valódi, nyűg és bilincs, súlyos teher olyasvalaki számára, aki gyakorolja, nem csupán szavakban vállalja. A mű- vésznek általában tilos szeretnie. Nem azért, amiért Thomas Mann Adrian Lewerkühnjének, az ördöggel kötött egyezsége miatt, egyszerűen nem jut rá ideje. Vagy ha igen, annál rosszabb: közepes alkotó marad, mindörökre.” A testiségre vonatkozóan *A hegy lelke* kapcsán egyetértőleg azt a következte- tést vonja le, hogy „[a] puszta testiség, a meztelen vágy egyenesen undor- keltő – hökkent meg jóelőre a gondolattal, ám némi őszinte tűnődés után az olvasó igazat ad az írónak”. Két oldallal később újra megerősíti ezt a vélemé- nyét: „A szexualitás nem megismerés, ellenkezőleg csak növeli a lélek zava-

rát, kaland, idegenség, enyhe undor okozója.” A szexualitás elutasítása Kelecsényi érvelésében kapcsolatban áll a homoszociális viszonyokkal is. A *Virrasztók* kapcsán fogalmazza meg azt a véleményét, miszerint „[e]zeket a katonok, elszánt férfiakat igazán csak a nők tudják zavarba hozni. Van valami titkos tisztázatlanság a gyengé(de)bb nemhez fűződő viszonyukban. Mintha egyáltalán nem is volna szükségük a nehézségeket elsimító asszonyi kezekre, mintha édesanyjuk kezének valamikori elengedése után mindörökre fölöslegessé válna számukra mindenféle gyengédség, kedvesség, szeretet. Spártai [sic!] katonák lettek, kiket szülőanyjuk is azzal búcsúztat: »Ezzel – vagy ezen!« Pedig delejesen vonzza őket a nőiesség.” (Kelecsényi, 22., 24., 53., 59., 67., 69., 76–77.)

A kritikus hasonló helyzetben találja magát a Musillal történő összevetés során is. Szegedy-Maszák Mihály monográfiájában²² az *Iskola a határon* és a *Törless iskolaévei* összehasonlításakor a monarchia szellemi örökségének az egységességét emeli ki, s a két szerző különbségét csupán abban látja, hogy „Musil válságban láttatja, Ottlik visszasóvárgott eszményként idézi föl a polgári szabadelvűség értékrendjét”. (Szegedy-Maszák, 115.) Hasonló – ám végkövetkeztetésében ellentétes – gondolatmenetet követ Györffy Miklós összehasonlító tanulmánya is, amikor a két regény összevetésekor arra a konklúzióra jut, hogy „[v]égeredményben mind Musil, mind Ottlik művei összemérhetetlen külön világok. Összehasonlításuk igazában, mint láttuk, csak azt eredményezheti, hogy egy-két közös pontjukon, mint egy rászterhálót, egymáshoz igazítva őket, megmutatkozzék az összes többi pont eltérése. A *Törless* is, az *Iskola a határon* is attól az, ami – amiben különböznek egymástól is és minden más műtől is. Az össze nem illő pontok hálója adja ki mindkét mű lényegét.”²³ A különböző értelmezői pozíciók más és más nézőpontból igyekeznek Ottlik irodalomtörténeti státusát védelmezni. Kelecsényi szerint például „[a]z Ottlik-felejtés éveiben járunk. Életműve most került bele abba a purgatóriumba, melynek lángjai megvilágítják – és eldöntik – a kérdést, vajon latensen klasszicizálódó (értsd: mindenkoron más és más, megújuló útmutatást adó) vagy apránként másodlagossá váló, pusztán irodalomtörténeti érdekű szerző válik belőle a XXI. században.” (Kelecsényi, 15.) Szegedy-Maszák a „keresztény középosztály” szerzőjét látja Ottlikban,²⁴ kinek regénye „a huszadik század közepének legjelentősebb magyarul írott elbeszélő művei közé tartozik” (Szegedy-Maszák, 12., 9.), míg Györffy „mindenekelőtt néhány meglepő életrajzi párhuzam” (*Emlékkönyv*, 275.) alapján vázolja föl a *Törless iskolaévei* és az *Iskola a határon* tematikus és „prózapoétikai” összehasonlítását. A kultikus megszólalásmódok önellentmondásai azonban nem csupán abból adódnak, hogy különböző értelmezési keretekben igyekeznek Ottlik kanonikus pozícióját biztosítani.

Azzal, hogy a kritika affirmálja az Ottlik-regény értékeit, a homoszociális viszonyrendszer ellentmondásaival is kénytelen (lenne) szembesülni. Ez az

ellentmondás leginkább a Musillal történő összehasonlításokban kerül a felszínre.²⁵ Míg Kelecsényi „az írói egyéniség” mellett lándzsát törve egész könyvtárnyi, az összehasonlítás lehetőségét kínáló művet említ (Kelecsényi, 126–137.), addig Szegedy-Maszák és Györffy a Musillal való összehasonlításnál csak a különbségeket hajlandó kiemelni. Kelecsényinél a zavar egyértelmű szöveges formát is ölt:

A *Törless iskolaévei* a katonai nevelőintézet belső légkörének megvilágítása mellett legalább olyan súllyal kezeli a tizenéves fiúk ébredező szexualitását; a nemiség először mindig auto- és mindig önkéntelenül is homoerotikus formáit érzékelteti. Aki ma újraolvassa Musil művét, az *Iskola a határon* élményének birtokában hasonlóságokra lelhet, de nem a témában, hanem sokkal inkább a két író gondolkodásmódjában, a nyelv elégtelen kifejezési rendszerének megkérdőjelezésében, a XIX. században még értett nagy társadalmi és tudományos összefüggések rendjének XX. századi alkalmatlanságában, a modern fizika és lélektan inkább csak sejtett, mint tudatosan alkalmazott új tanainak felhasználásában. (Kelecsényi, 135.)

A két regényt tehát semmiképpen sem a homoszexualitás és/vagy homoszocialitás témája kapcsolhatja össze, mert az Ottlik regényében semmilyen formában – sem „fizikailag”, sem „lélektanilag” – nem jelenik meg, legalábbis Kelecsényi szerint. Ezt a gondolatmenetet karolja föl Szegedy-Maszák Mihály összehasonlítása is, aki a két regény kapcsolatát a személyiség problematikája felől közelíti meg:

Az iskola első hatása Ottlik és Musil regényében egyaránt úgy nyilvánul meg, hogy bebizonyítja: a hősnek nincs egyénisége, mely képessé tenné arra, hogy ellen tudjon állni a külső erőszaknak. Törless is, Medve Gábor is személyiségválságon megy át, mely először honvágyként, majd ürességként, közönyként nyilvánul meg. Mindkét könyv kétségbe vonja a személyiség azonosságát önmagával. (Szegedy-Maszák, 106.)

Ennek értelmében „Ottlik és Musil hősei egyaránt küzdelmet folytatnak a kifejezhetetlennel”. (Szegedy-Maszák, 108.) Szegedy-Maszák azonban ebben az értelmezési keretben azt a következtetést vonja le, hogy „Musilnál és Ottliknál tehát nem ugyanaz okozza a megfogalmazás nehézségeit. Az *Iskola a határon* az »ahány értelmezés – annyi tény« igazát támasztja alá, a *Die Verwirrungen des Zöglings Törless* viszont a tudat kifejezhetetlen mélységeire emlékezik.” (Szegedy-Maszák, 112.) Ottlik tehát egy posztstrukturalista közhely szószólója, míg Musil pszichologizál. Az fel sem merül, hogy Törless a „magát megnevezni nem merő vágy” problémájával küszködik, s feloldását „esztétizáló intellektusában”²⁶ találja meg, míg Medve, Bébé és a többiek a vágy lehetőségének kizárása révén egyfajta sorsközösséget teremtenek.

Györffy is kitér a két regény kapcsán a szexualitás megjelenítésének összehasonlítására: „Musilnál főszerepet játszik a szexualitás, míg Ottliknál ez a

kérdés alig jelentkezik, legfeljebb csak lappangva, szublimálva.” (*Emlékkönyv*, 281.) Az összevetés azonban csak Musilra terjed ki, s Györffy a kérdés ottlikói vonatkozását pszichovonalúan a pszichoanalízis vizsgálati területére utalja:

Ottliknál kisebbek a gyermekek, mint Musil serdülő kamaszai – tizenegy-tizenhárom évesek. Azonkívül bizonyos szűkszavú, férfias szemérmesség jellemzi az ő világát, ahol fő értékeknek szolgálat, helyállás, barátság számítanak. Ottlik-kommentárjában Balassa Péter a katonaiskola „pokoli értelemben vett pozitivitásáról” beszél. Olyan nagyszabású hely ez, ahol „minden megvan”, ahol megtanulható a létezéshez szükséges tartás. Bizonyos szolgálatetika eszményét, elsüllyedt, XVI–XVII. századi nemesi-katonai erények dicséretét olvassa ki a regényből. A nők ennek megfelelően itt távoli ideálok, amolyan trubadúri-lovagi rajongás tárgyai. [...] Mindamellet nem zárható ki, hogy pszichoanalitikus elemzéssel kimutathatók olyan rejtett mozzanatok Ottlik regényében is, amelyek a szexualitás lappangó, szublimált jelenlétére vallanak. (*Emlékkönyv*, 282–283.)

Az értelmezői stratégia ebben az esetben is furcsa logikát követ. A szexualitás jelenlétét az uralkodó sztereotípiának megfelelően a növendékek életkora korlátozza, majd mielőtt még a homoszexualitás kérdése felmerülhetne, Györffy a férfiaság eszményét hangsúlyozza – mintha az kizárná a homoszexualitás lehetőségét. Majd Balassa Péterre hivatkozva ehhez a férfias világhoz az egyetemesség érvényét rendeli a „létezéshez szükséges tartás” révén, csak azért, hogy egy konkrét történeti példára hivatkozva a nők jelenlétéről is szót ejtsen. Ezután tér vissza a szexualitás kérdéséhez, melynek lehetőségét ugyan nem veti el, ő maga azonban a lehetséges utalási tartomány felvázolásán kívül (a „trubadúri rajongás tárgyai”) nem kíván foglalkozni vele.

A kritikai szövegek, csakúgy, mint az *Iskola a határon* elbeszélője, lényeges pontokon hallgatnak el, szakítják meg érvelésüket. A kultusz kapcsán megfigyelt „velehallgatás”, az „együthhallgatás”, a kritikusként önmagát a szövegbe beíró gesztusa ezen a ponton hasonlóságot mutat azzal a kritikusi fegyverletéssel, mely elhallgatja azt a nagyon fontos momentumot, hogy Ottlik regényének a *Törless iskolaéveivel* való összehasonlítása óhatatlanul is felvetné a homoszociális viszonyrendszer kritikai tárgyalását. Ez a kérdés az irodalomtudományos megközelítésben sem merül fel. Az uralkodó diskurzus egy univerzalizáló retorika mentén kanonizálja Ottlik regényét, melynek központi eleme a modernséghez való viszony. Kulcsár Szabó Ernő Ottlik kanonizációjának folyamatára is reflektál, amikor Ottlik regényét saját modernségkoncepciója értelmében anakronisztikusnak tartja: „Amikor a magyar kritika – némi elővigyázatlan sietséggel – jelentősebbnek ítélte Ottlik művét a *Törlessnél*, nyilvánvalóan arról a különbségről feledkezett meg, hogy Musil műve a klasszikus-modern individuum-felfogás első válságjegyével, az *Iskola a határon* viszont ugyanezen individuum megalkothatóságának korlátaival szembesült.” (Kulcsár Szabó, 113.) A tematikus hasonlósá-

gok szembeötlő volta ellenére Kulcsár Szabó szerint „a két mű összevetésének nem magától értetődőek a koordinátái”. (Kulcsár Szabó, 113.) Az összehasonlítás az érvelés szerint – a könyv formatörténeti megközelítésével összhangban – a korábban már Szegedy-Maszák és Györffy által felvetett „implicit nyelvfelfogás” (Kulcsár Szabó, 113.) felől kísérlelhető meg. Ez a szempont Kulcsár Szabónál – szemben a korábban értelmezett kultikus elemzőkkel – a regény kritikáját is lehetővé teszi: „Metaforikus és metonimikus jelentésképzés egyensúlya [...] egy redukált alkatú, reflektált fejlődésregény keretei között jön létre. Ám a két nézőpont együttesen sem jut túl azokon az individuummértelmezési határokon, melyek az odaértett emberi lényeg megnevezhetetlenségéből következnek.” (Kulcsár Szabó, 114.) A kritika azonban a modernség azon „individuum-felfogásának” a szempontjai szerint fogalmazódik meg, mely elsősorban nyelviileg problematizálható. Bár Kulcsár Szabó – véleményem szerint – helyesen észleli Ottlik regényének tendenciáját, hogy „egyetlen mű végérvényes nyelvi univerzumába kívánja belefoglalni az emberi viszonylatokról való tudást”, egyáltalán nem számol azzal, hogy ezek az „emberi viszonyok” a modernség tapasztalatán belül is a nemi szerepek ellentmondásaitól terhesek. Vagyis figyelmen kívül hagyja azt – az *Iskola a határon* esetében nyilvánvalónak tetsző – „belátást, hogy az esztétikai szféra igen komplex módon, már létrejöttétől kezdve nemi szimbolikával terhelt, s ez mindmáig meghatározza az irodalommal kapcsolatos előfeltevéseinket”.²⁷ Különösen feltűnő ez az előítélet Kulcsár Szabó értékelésének azon a pontján, ahol csupán a szöveg nyelvi megformáltságát kifogásolja, ám azt az univerzálisként feltételezett tapasztalatot, melyet ez a nyelvi megformáltság közvetíteni hivatott, a könyv értékeként hosszan kiemelve idézi is saját érvelésének bizonyítékeként: „Vagyis, ha hozzáférhetetlenül is, de létezik az a tapasztalat teremtette lényegiség, melynek tudása a szabad emberi önmegértés alapjává válhat...” (Kulcsár Szabó, 114.; *Iskola*, 16.)

Javaslat történeti értékelésre

Az *Iskola a határon* sikere – mint azt a fejezet bevezetőjében Angyalosi érvelése alapján láthattuk – egy politikával közvetlenül nem érintkező, ám az átpolitizált közegben óhatatlanul politikai értelmet nyerő világ és értékrend felmutatásával áll kapcsolatban. Bár Ottlik regénye közvetlenül nem tematizálja saját politikai beágyazottságát, a kultusz – melynek kialakulása a hetvenes évek végére datálható – egy politikai érték, a „passzív szolidaritás” eszméje mentén igyekszik kanonizálni az *Iskola a határon*ont. Ezt a kritikai stratégiát ideologikusnak kell tekintenünk abban az értelemben, hogy – ahogyan Sedgwick Marx *Német ideológiájára* hivatkozva megfogalmazza – „az ideológia egyik fontos strukturális eleme, hogy egy korábbi rendszer idejétmúlt értékeit idealizálásuk révén vonzónak tartja annak a későbbi rendszer-

nek a védelmében, mely gyakorlatilag aláássa ezen értékek materiális alapját”. (Sedgwick, 14.) Ebben az esetben ez annyit jelent, hogy az Ottlik regényét kanonizáló és kultikus magasságba emelő kritika az *Iskola a határon* világa után érzett erős nosztalgia révén olyan kritikai kapcsolatok és irodalmi viszonyrendszer megteremtésére törekszik, melyek figyelmen kívül hagyják Ottlik regényének történeti aspektusait; azt, hogy annak – a „hátranézés-vitában” erős negatív előjellel tematizált – értékrendje történeti, politikai és társadalmi kérdésekhez köthető. Az ottliki „passzív szolidaritás” értéként való felmutatása ugyanis teljesen mást jelent a két világháború között, a háború alatt és közvetlenül utána, a Kádár-rendszer viszonyai közepette, vagy éppen a rendszerváltás utáni politikai váltógazdaságban.

A történeti értékelés kérdésének megválaszolása a „passzivitás” történeti kontextust is figyelembe vevő megítélésének függvénye. A regény diegetikus világának referenciálisan megfeleltetett történeti kontextusban az ellentmondások többé-kevésbé világosan láthatók. Almási Miklós szerint:

Ottlik ennek a „történelmi középosztálynak”, pontosabban a húszas évekkel meginduló újabb, lefelé expanzív bővülésének világát keresi fel, mégpedig egy szélsőséges változatán, a tisztí-államhivatalnoki-dzsentri rétegen mutatja ki ennek a problematikus létnek és magatartásnak jegyeit. Mégpedig éppen a látszólag legtöbb értéket kikristályosított közegében – a nevelődésben, pontosabban a *dresszúrán*. Mert ez a problematikus életmód, a lét és fikció között lebegő életforma nem közvetlenül öröklődik át – mint a nyugat-európai, polgári modellben –, hanem a kíméletlen dresszúra eredményeképp. Természetesen – mint láttuk – ennek a fiktív életformának és morálnak alapelveit magukkal hozzák a növendékek – ilyen volt a már említett „lefelé” és „felfelé” való exkluzivitás, ami a növendékek egyenrangú társadalmát már az indulásnál atomizálja. Az a terror, melyet az iskola mesterségesen alakít ki, s melyet az osztály mikrostruktúrájában Merényiék maffiája alakít tovább, erre az exkluzivitás-tudatra építve atomizálja aztán végérvényesen ezt a mini-társadalmat. (*Olvásokönyv*, 147–148.)

A „passzív szolidaritás” Almási érvelése szerint tehát a „középosztály nevelődési elvei”, „az alkalmazkodás »külső« rétegein belül kiépített tartása”, valamint „a sajátos túlélési képesség” közötti feszültség megfelelője, melyet a homoszociális viszonyok bonyodalmai tovább árnyalnak: Ottevényi, Apagyí és Tóth Tibor nem számíthatnak arra, hogy társaik sorsközösséget vállalnak velük. A második világháború alatt ezek a viszonyok részben átrendeződnek. A „passzív szolidaritás” a körülmények hatására lehetővé teszi, hogy a növendékek egymáson és másokon is segítsenek, még akkor is, ha eközben az elbeszélő szerint „mindenen túl mindnyájan külön mérközést játszunk a magunk sorsával”. (*Iskola*, 167.) A szolidaritás ezen elképzelése révén lehetővé válik az elkötelezett cselekvés, hiszen például Jaks nagyváradi látogatása Szeredy és Magda menekülését eredményezi. A regény azonban egyáltalán nem ejt szót a háború alatti ellenállás – a szolidaritás aktív és kollektív vál-

lalásának – lehetőségéről és szükségéről, melynek közreműködői már nem egy fasizálódó társadalom „atomizált individuumai”.

Ebből a szempontból érdekes adalékokkal szolgálhat Szabó Magda *Abigél* (1978) című regénye, mely tematikus kapcsolatai okán akár az *Iskola a határon*nal való összehasonlítás lehetőségét is felvetheti. Nem csupán arról van szó, hogy az *Abigél*ben az iskolaigazgató ajtaja felett díszelgő címet az *Iskola a határon*ból jól ismert latin idézet, a *Non est volentis* folytatása, a *Non est currentis* ékesíti.²⁸ Sokkal fontosabb ennél, hogy Vitay Georgina – miután apja a számára védettséget biztosító leánynevelő intézet falai közé menekítette – a beilleszkedés nehézségein túlesve olyan közösségre talál a növendékekben, mely a homoszociális viszonyok közösségi értékeinek felmutatása és elfogadtatása révén képes otthont teremteni számára. Gina – csakúgy, mint Medve Gábor az *Iskola a határon*ban – a magány és a számkivetettség állapotában döbben rá kiszolgáltatottságára (*Abigél*, 106–107.), de válasza nem a befelé fordulás, hanem a társak megkövetése. A lányok a háború őket alig érintő borzalmainak megtapasztalása révén képesek felülemelkedni kicsinyes sérelmeiken és megbocsátani egymásnak – hatalmas zokogás közepette. (*Abigél*, 186–187.) Az intézet szigorú szabályaihoz is teljesen másképp viszonyulnak az *Abigél*, mint az *Iskola a határon* növendékei. Az *Iskola a határon* esetében megfigyelhető formális és informális, valamint írott és íratlan szabályok közötti összhang megteremtése helyett Gina és társai a közösség független belső világának megteremtésére törekcszenek; minden évben az osztálynévsor szerint férjhez mennek a leltárjegyzék tételeihez; kettős házi dolgozatot írnak: egyet az órára beaadandó, egyet pedig saját szórakoztatásukra. (*Abigél*, 66–68., 215–218.) Az *Abigél* növendékeinek helyzetét az is megkönnyíti, hogy a tanári karban is segítőkre lelnek. Nemcsak az *Abigél* legendáját életben tartó Kőnig tanár úr, hanem Zsuzsanna nővér, és az egykori tanulóként az intézetet támogató Horn Mici segítségével is számíthatnak. A felnőttek nem csupán megpróbálják elviselhetővé tenni az iskolában eltöltött időt, hanem szükség esetén környezetüket megtévesztő viselkedésük biztos védelme alatt abba az ellenállási mozgalomba is bekapcsolódnak, melynek egyik feladata Ginának védelmet biztosítani. Ez az ellenállási mozgalom – ahhoz hasonlóan, ahogyan az *Iskola a határon* esetében Tóth Tibor – a közösség bevett kódjainak stratégiai használatával igyekszik befolyást gyakorolni. A Miklós-napi istentiszteleten például az ilyenkor szokásos egyházi énekeket cserélik ki a szertartás rendjének követését elősegítő énekmutató táblán; „A drága advent, köszöntünk” helyett az adott kontextusban politikai üzenetet hordozó „Uram, a te ítéletedet adjad a királynak” kezdetű zsoltárra zendít rá a gyülekezet. (*Abigél*, 262–264.)

Ez az összehasonlítás azonban nem fogható fel az Ottlik-regény közvetlen kritikájaként, hiszen az irodalmi megszólalás feltételei, a megjeleníthető tartalmak és a forma 1978-ban már minden bizonnyal mások, mint az *Iskola a*

határon születésének évében. Erre a momentumra utalhat az a tény is, hogy Bébé a könyv elején 1957-ben a Lukács-fürdő lépcsőjén Szeredyvel lefelé ment a „szabadság enyhe mámorát” annak tulajdonítja, hogy „a két lépcső közül azt választhattuk, amelyiket jólesett”. (*Iskola*, 16.) Az *Iskola a határon* kultikus fogadtatása ezt a „belső” szabadságot ünnepli, s közben megfigyelik arról, hogy ez olyan viszonyok elfogadásának folyamánya, melyek több szempontból is problematikusak. A kultusz (és az irodalomtörténeti értékelés egyaránt) eltekint a homoszociális viszonyok bonyodalmaiktól és a megszólalás történeti kereteitől, illetve attól, hogy ezek hogyan befolyásolják Ottlik regényének narrációs alaphelyzetét és a személyközi viszonyokat. Az *Abigél* történeti összehasonlítása az *Iskola a határon*nal nem csupán arra mutat rá, hogy ezek a viszonyok hogyan képzelhetők el egy adott történeti helyzet kapcsán nagyobb politikai hatásokkal, hanem arra is, hogy ennek értékelése nemcsak a szóban forgó történeti helyzetnek, a megjelenés időpontjának, hanem a nemi szerepek problematikájának is függvénye. Az *Abigél* példájánál maradva két lehetőség képzelhető el a regény figyelmen kívül hagyásának magyarázataként: a kritika vagy azért nem vesz tudomást róla, mert nem tartja komoly irodalmi alkotásnak (lányregény), vagy pedig saját allegorizáló olvasásmódjának történeti alakulása folytán csak az allegória szó szerinti értelemben referencializált utalási tartományát figyelembe véve képes értelmezni. Az *Iskola a határon* esetében ez a két kritikai stratégia éppen ellenkező előjellel érvényesül: a regény nemiszerep-vonatkozásait nem veszik figyelembe, míg a konkrét történeti szituációra vonatkozó utalásokat általános érvényüként olvassák. Véleményem szerint a rendszerváltás után ez a kettős kritikai mérce nem tartható.

1 A tanulmány előadás formájában a *Nő és férfi, férfi és nő: a társadalmi nemek kutatása Magyarországon az ezredfordulón* címmel a BKAÉ-n 2002. november 22–23. között megrendezett konferencián hangzott el.

2 ANGYALOSI Gergely–BÁN Zoltán András–BECK András–RADNÓTI Sándor, *Irodalmi kvartett = KELECSÉNYI László* (szerk.), *Az elbeszélés nehézségei: Ottlik olvasókönyv*, Bp., Holnap Kiadó, 2001, 311–323., 311–312., (Kiem. S. L.) (A továbbiakban a kötetben szereplő írásokra a szerző és a cím pontos megjelölése után *Olvasókönyvként* hivatkozom az oldalszám megjelölésével.)

3 Meg kell említenem azt is, hogy az ellenkező vélemények is fellelhetők a regény megjelenésének idején, az úgynevezett „hátranzés vitában”. Ezek az értelmezések – a

szocialista realizmus kritikai normájával összhangban – világnézeti alapon bírálják az *Iskola a határon*ot, amiért az nem hajlandó elítélni a háború előtti viszonyokat. Lásd: HERMANN István, *A hátranzés irodalma*, ÉS, 1960. június 24., 5–6.; MIHÁLYI Gábor, *Nézünk még egyszer hátra*, ÉS, 1960. augusztus 5., 4.; KÉRY László, *Hátranzés egy kritikára*, ÉS, 1960. augusztus 12., 4.; HERMANN István, *Hátranzés egy vitára*, ÉS, 1960. szeptember 23., 3.; KOCZKÁS Sándor, *Realizmus vagy dekadencia. Egy vita epilógusa*, ÉS, 1960. november 4., 1–2. A szövegek rövid kritikátörténeti értékelését lásd: SZOLLÁTH Dávid, *A példázatoság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában*, Jelenkor 2002/10, 1104–1117. (A továbbiakban Szolláth.) Lásd meg ALMÁSI Miklós, *Egy nevelő*

dési regény a középosztályról = *Olvasókönyv*, 142–155.

4 Erre a szöveg helyre utal KELECSÉNYI László monográfiájának címe: *A szabadság enyhe mámor: Ottlik Géza életei*, Bp., Magvető, 2000. (A továbbiakban Kelecsényi.) Az idézet az *Iskola a határon*, Bp., Móra, 1988 (a továbbiakban *Iskola*) 16. oldaláról származik.

5 Erre utalhat az a tény, hogy Nadas Péter az 1977-es *Egy családregény vége* című művében a lázadót Merényinek hívják, s az *Iskola a határon* történetével ellentétben az ő büntetése nem a kicsapatás, a civil világba való visszakerülés lehetősége, hanem hogy az intézet falai között kell maradnia. Nadas – történeti érzékenysége folytán – már nem „maradék nyári nagyvakációnak” látja a civil életet, hanem megpróbál annak diktatórikus kötelmeivel is elszámolni.

6 MOHAI V. Lajos, *Pletykák Ottlik körül* = *Olvasókönyv*, 339–347., 341.

7 Lásd például KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az irodalmi műalkotás kérdései a hetvenes években* (= *Uő, Műalkotás – szöveg – hatás*, Bp., Magvető, 1987), vagy KELECSÉNYI László monográfiájának *Szépírásból elégséges* (Kelecsényi, 272–299.) című fejezetét.

8 Lásd LENGYEL Balázs, *Iskola a megmaradásra* = KELECSÉNYI László (szerk.), *Ottlik (Emlékkönyv)*, Bp., Pesti Szalon, 1996, 101–106. (A kötetben szereplő írásokra a továbbiakban a szerző és a cím pontos megjelölése után *Emlékkönyvként* hivatkozom az oldalszám megadásával.); NEMESKÜRTY István, *Ottlik Géza, avagy a dolgok fontossága és e fontosság lényegtelenége* = *Emlékkönyv*, 154–157.; FERENCZ Győző, *Az iskola örök* = *Emlékkönyv*, 307–308.; GYÖRE Balázs, *Iskola Budán* = *Emlékkönyv*, 415–418.

9 KORNIS Mihály, *Ottlik Gézához* = *Emlékkönyv*, 179–180.

10 TAKÁTS József, *„Hát mért oly fontos nekünk ez az ember?” – beszélgetés Esterházy Péterrel (részlet)* = *Olvasókönyv*, 351–357., 357.

11 KUROLI László, *„Ülepmagasságban: Ottlik Géza: Minden megvan; Esterházy Péter: Ki szavatol a Lady biztonosságáért?”* = FÜZFÁ Balázs (szerk.), *Mélylélegzés: Adalékok Ottlik Géza Iskola a határon című regényének világához*, Szombathely, Savaria University Press, 1997, 9–18., 10.

12 Hiba volna azt gondolni, hogy a szöveggel való foglalatatoskodás, a kultusz hordalékának eltávolítása képes a szöveg lehetséges értelmezéseit teljes mértékben megtisztítani a kultusz befolyásától. Kiss Gábor Zoltán hívja fel arra a figyelmet, hogy „[a] szerepek, melyeket az Ottlik-recepció és -kritika – nem csupán a világirodalmi összevetések megtételekor – önmagára oszt, lényegében a kultikus megszólalás logikájának megfelelően szerveződnek. Jellemző módon, még a legszélsőségesebb, elmarasztaló – kultikusnak a legkevésbé tűnő – vélemények is »kegyeleti« alapon érvelnek.” Angyalosinál például a kultusz „visszaélt Ottlik művével és személyével”. (Köszönetet szeretnék mondani Kiss Gábor Zoltánnak, hogy „A világirodalom helye az Ottlik-életműben” című, a Jyváskylái Egyetemen 2001. augusztus 9-én elhangzott előadásának kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.)

13 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1994, 114. (Kiemelés az eredetiben. A továbbiakban Kulcsár Szabó.)

14 Bébé módszere, hogy a diskurzus árnyalt és összetett szabályrendszerét példák sorozatán keresztül ismerthesse meg olvasójával, meglehetősen hasonlatos ahhoz, melyet Clifford Geertz – Gilbert Ryle nyomán – „sűrű leírásnak” nevez. (Lásd: CLIFFORD GEERTZ, *Az értelmezés hatalma*, Bp., Osiris, 2001, 194–226.) Bébé „bevezetésének” rekonstrukciójánál is a geertzi maximát igyekeztem szem előtt tartani, hogy „[a]z elemzés tehát annyit tesz, hogy kiválasztjuk a jelentésteli struktúrákat – azt, amit Ryle bevett kódoknak nevezett, ami mellesleg kissé félrevezető kifejezés, mert így a vállalkozás a deszifrozó szakemberére emlékeztet, jóllehet sokkal inkább hasonlít az irodalomkritikuséra –, s megállapítjuk társadalmi alapjukat és horderejüket”. (201.)

15 Judith BUTLER, *Jelentős testek* = BÓKAY Antal–VILCSEK Béla–SZAMOSI Gertrúd–SÁRI László (szerk.), *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, Bp., Osiris, 2002, 538–559., 548.

16 Erről bővebben lásd Susan S. LANSER, *Egy feminista narratológia felé* című tanulmányát (= *A posztmodern irodalomtudomány kiala-*

kulása, 520–537.), de különösen azt a narratív modellt (531.), mely formális és kontextuális szempontokat kíván ötvözni a különböző narrátori hangok leírására. A többnézőpontúság és az értékítéletek problémája kapcsán az *Iskola a határon* esetében TANDORI Dezső hívja fel a figyelmet arra, hogy nevelődési regényként olvasva a regény elveszti árnyalt megfigyeléseinek érvényét. (*Egy hiúszerűes regény = Emlékkönyv*, 107–128.) Tandori érvelése különösen a labdarúgás (112.) és a tízórailopás (114.) eseteire hívja fel a figyelmet. Szegedy-Maszák Mihály a következőképpen kommentálja a kizárások elbeszélő általi szentesítését: „Lélektani tényé minősül az, ami eleinte erkölcsi értékítéletnek látszott, s ebből arra lehet következtetni, hogy Ottlik művében nemcsak lélektani, hanem szociológiai tényen is kell alapulnia az értékítéletnek. Az egyéni felháborodás önmagában nem kap érvényt az *Iskola a határon* világában, a kevélység megnyilvánulásának minősül, mivel a magatartásokat szemléltető példázat az egyénített jellemeket közösségi értékrend alapján minősítő regény műfajával ötvöződik. A katonaiskola növendékei nem azonosítják magukat lázadó társukkal.” (SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994, 92.)

17 Erre utalhat tájszólása is, „mert Apagyi a leggarázdább népszínműkiejtéssel beszélt, amint egyszerre kiderült. »Haaat! Honne! – így hangzott valahogyan”. (*Iskola*, 281.)

18 Eve KOSOFKY SEDGWICK, *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, New York, Columbia UP, 1992, 1. (A továbbiakban Sedgwick.)

19 Lásd például azt a részt, amikor Medve Gábor földhöz vágja a zsiroskenyerét. (*Iskola*, 200–203.) Az elbeszélő ekként kommentálja Medve érzéseit: „Medve nemtetszése főként erre irányult: hogy voltak, akik fölényesebbek, férfiasabbnak látszottak nála.” (*Iskola*, 203.) Vagy amikor az elbeszélő Medve ügyetlenségét úgy kommentálja, hogy „szinte már kezdett esetlenné válni, mint egy lány”. (*Iskola*, 148.)

20 Érdemes ezt a részt összevetni Bébének Tóth Tiborról alkotott véleményével. Medve esetében a sírás mint menekvés azért lehet el-

fogadható, mert nem publikus, hanem magányos „cselekedet”, míg Tóth Tibor viselkedése – azáltal, hogy a közösség zárt világának publikus terében nyilvánul meg – zavart kelt a viszonyok tekintetében. (*Iskola*, 208.)

21 Ezeknek a támadásoknak és a védekezésnek az elfogult összefoglalóját, mely maga is Ottlik védelmében foglal állást, s meglehetősen minősíthetetlen hangnemben foglalja össze a kérdéskört, lásd: Kelecsényi, 260–299.

22 Bár Szegedy-Maszák monográfiájának fejezeteit a kultikus megszólalásmódokkal együtt tárgyalom, fontos kiemelni, hogy olvasatai végig a regény példázatosága és öntüköző mivolta között oszcillálnak, s – mint azt Szolláth Dávid megjegyzi – különösen igaz ez az 1982-ben született *Példázat a belső függetlenségről* című fejezetre. (Szolláth, 1112., n. 35.) Monográfiája így – már csak a műfaji sajátosságok miatt is – átmenetet képez az irodalomtudományos és a kultikus beszédmodok között.

23 GYÖRFFY Miklós, *Ottlik és Musil = Emlékkönyv*, 274–292., 292.

24 Szegedy-Maszák, 98–101., 106–108., 129–132. Szegedy-Maszák annak ellenére hangsúlyozza értelmezésében a vallás szerepét, hogy Ottlik arra figyelmezteti, hogy túlbecsülte „a kereszténység mibenlétét az ő regényében”. (Szegedy-Maszák, 106.) Az *Iskola a határon* efféle olvasata persze nem előzmény nélküli, és jól illeszkedik a kultikus beszédmód „kegyelemtanába”. Az *Emlékkönyv* egy teljes fejezete viseli ezt a címet (221–310.), s a kötet más írásai is a „megváltás” fontosságát hangsúlyozzák. Ennek a beszédmódnak a sajátos utótörténetét az *Iskola a határon* és az *Egy családregény vége* kapcsán lásd: HERNÁDI Mária, *Vég és határ*, Kalligram, 2002/10, 65–81.

25 Ottlik maga is ellentmondásosan nyilatkozik a *Törless iskolaévei* kapcsán: „Musil katonaiskolai regényéről csak nagyon későn értesültem, és akkor már szándékosan nem próbáltam megszerezni, mert nem akartam, hogy befolyásoljon. Musil egyébként egészen más témát írt meg fiatalkori művében, mint amibe én vágtam bele a fejszém. Ahogy nyilatkozta is: szándékosan megváltoztatta az összes körülményeket, mert nem volt célja, hogy megreformálja a monarchia katonai ne-

velésügyét.” (Beszélgetés *Lengyel Péterrel* = OTTLIK Géza, *Próza*, Bp., 1980, Magvető, 201–210., 207.) A beszélgetésből nem derül ki, hogy Ottlik mikor értesült Musil regényéről, vagyis mit jelent a „későn” kitétel, illetve miért gondolta úgy, hogy az befolyásolná őt az *Iskola a határon* megírásában.

26 Robert MUSIL, *Törless iskolaévei – Három elbeszélés*, Bp., Európa, 1965, 169.

27 HORVÁTH Györgyi, *A modernség neme*. Kalligram, 2002/9, 3–8., 5.

28 SZABÓ Magda, *Abigél*, Bp., Szépirodalmi és Magvető Kiadó, 1983, 24. (A továbbiakban *Abigél*.)